

АНИСАВА МИЛТЕНОВА
(Институт за литература, Софија)

«НИЗОВАТА» КНИЖНИНА ПРЕЗ XIII ВЕК: СБОРНИЦИ, ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ЦИКЛИ В БЪЛГАРСКАТА И В СРЪБСКАТА ТРАДИЦИЈА

В статијата се разгледаат во сравнителен план сборници од XIII и од XIV в. од србската и од българската ръкописна традиција, во които преобладаваат апокрифи. Очертаваат се тенденциите за преантологизиране на произведения и цикли од «низовата» книжнина, създадени през по-ранните епохи (X в. и особено XI–XII в.) и создаването на нови компилативни, преводни и оригинални творби. Специално място се отделя на историко-апокалиптичните съчинения, актуални за XIII в. Србските и българските ръкописи свидетелстват, че во продължение на векове апокрифите са се вклучували сред душеполезните четива за извънбогослужбена употреба, без да се прави разлика между канонично и неканонично. Т. нар. парабиблейска литература (во общохристиянски аспект), притежава за балканските книжовници не по-малко значење и достоинство од учителната христијанска литература.

Клучовие думи: сборници, цикли, апокрифи, традиција, богослужбени

Подемот во духовниот и во културниот живот на българската држава след ослободителното движење начело со Асеновци и особено след възстановување на Българската патриаршија през XIII век е предмет на неколку обопшавачки изследувања досега.¹ Не по-малко значителен е приносот за разкривање историјата на старата србска книжнина през епохата на Неманичите, кога србската култура поема патијата на самостојателно развие.² Напоследок се появиа

¹ П. Динев, Съдбата на българската литература през XIII и XIV в., Из историјата на българската литература, Софија 1969, с. 97 сл.; Е. Георгиев, Литературата на Втората българска држава, I. Литературата на XIII в., Софија 1977; В. Гюзелев, Възобновувањето на българското царство во среднобългарската книжовна традиција, Средновековна Бугарија во светлината на нови извори, Софија 1981, 42–50; Българската литература и книжнина през XIII век, изд. Ив. Божилев и Ст. Кожухаров, Софија 1987; Литературата през XIII век., Историја на българската средновековна литература, Софија 2008, 435–497.

² Д. Богдановиќ, Развој жанрова у српској књижевности XIII века, Богословје (1978) св. 1–2, 67–73; Д. Богдановиќ, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 141–163; Б.

и опити за сравнително проучване на литературни явления и процеси от двете балкански традиции.³ Значително се обогати изворовият материал, издириха се доказателства от езиков, литературен, текстологически и общокултурен характер, които представиха в нова светлина мястото на апокрифите в творчеството на книжовниците в двуезичните и многоезичните книжовни средища.⁴ Наред с това компаративният аспект на т.нар. низова книжнина в България и в Сърбия остава някак встрани от вниманието на изследователите, въпреки разработката на редица проблеми, които засягат конкретни апокрифни творби. Една от причините за недостатъчните разработки на проблематиката е неизясненото съдържание на термина „низова» литература. Тук приемам, че терминът обхваща текстовете и съставите, които имат предимно небогослужерна употреба и се разпространяват сред духовенството на Балканите с поучителни, разяснителни и познавателни цели. В сборниците със смесено съдържание преобладават старозаветни и новозаветни апокрифи, кратки нарративни жанрове (патерични разкази и легендарни повествования), поучителни слова, ограничен брой жития, историко-апокалиптични съчинения, сборки от мъдри изречения, гадателни книги, въпросо-ответни статии, рецепти и др. Те отговарят на едно по-широко разбиране за душеполезното четене, което включва както теми от Свещеното писание, така и материали със «справочен» характер.

За характера и общата насоченост на низовата книжнина сред сърбите и сред българите през XIII в. е показателен фактът, че до нас са достигнали няколко обемисти сборника, в които апокрифите заемат преобладаващо място. Това са: добре известният сборник на поп Василий Драгол от третата четвърт на XIII в., сръбски по произход (НБ Белград, Рс 651),⁵ фрагмент от сборник, съхраняван в Атинската университетска библиотека под № 39 от втората половина XIII в., сръбски по произход, представляващ едно цяло със сборник № 305 от старата сбирката на НБ Белград (изгорял по време на Втората световна война),⁶ Берлинският сборник от края на XIII — нач. на XIV

Ферјанчић, Сърбија и византијски свет у првој половини XIII века, ЗРВИ 27–28 (1989) 103–145; *Б. Трифуновић*, Стара српска књижевност. Основе, Београд 1995.

³ *Р. Станкова*, Сърбија и България през XIII в. Манастирски средища и книжовни традиции, Сръбската книжнина през XIII в. (контекст и текст), София 2007, 54–91.

⁴ *A. de Santos Otero*, Die Handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen. В. I. Berlin — New York 1978; II. Berlin — New York 1981. За јужнославјанската традиција значителен е приносът на Т. Јовановић в редица студии и издания, вж. по-специално обобщаващата студия: *Т. Јовановић*, L'étude des apocryphes dans la tradition manuscrite serbe médiévale, Étude balkaniques 4 (1997) 105–132.

⁵ *Љ.*, *Шћављанин-Ђорђевић*, *М. Гроздановић-Пајић*, *Л. Цернић*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, Београд 1986, 355–361.

⁶ *Кр. Станчев*, Един неизвестен фрагмент от апокрифен сборник и някои проблеми на апокрифната литература, Старобългарска литература 15 (1984) 126–143; *Кр. Станчев*, Към реконструкцията на един апокрифен сборник, Медијевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, София 1998, 219–226. Ръкопис № 305 е изгорял по време на Втората световна война. Сборникът е датирован от Кр. Станчев в рамките на 50-те–90-те години на XIII в., докато Л. Стоянович го отнася към XIV в.: *Љ. Сјојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду, Београд 1903 [фот. изд. 1982], 294.

в. (Wuk 48 от Берлинската държавна библиотека), български по произход,⁷ както и ценният сборник от манастира „Св. Екатерина» на Синай (№ 34), от края на XII–XIII в., писан от няколко книжовника.⁸ Към тях — поради важноста им за балканската ръкописна традиция — можем да добавим още няколко ръкописа от XIV в., но с много по-древни първообрази: сборник № 104, сръбски правопис, от средата на XIV в., НБ Белград (изгорял по време на Втората световна война),⁹ сборник № 29 от манастира Савина, ок. 1380 г., с рашки правопис,¹⁰ както и сборник М. II–2 от Архива на Македония, Скопие, сръбски правопис, от третата четвърт на XIV в. (смятан доскоро за изгубен).¹¹ Изброените сборници свидетелстват за по-особеното място, което заема „низовата» книжнина през този период. Съществуват достатъчно доказателства да се твърди, че паралелно на процесите в официалната богослужбена литература и при апокрифите през XIII и XIV в. се наблюдават тенденции за **преантологизиране** на произведения и цикли, създадени през предишните епохи (X в. и особено XI–XII в.), от една страна, и от друга — не липсват **нови** компилативни, преводни и оригинални творби.¹²

Най-ранните запазени сборници от XIII–XIV в. с разнообразно съдържание, нямат устойчива подредба на статиите, а текстовете по-скоро са групирани според **тематичен принцип**.¹³ Добре изследваният и публикуван *Берлински сборник* от самия край на XIII и началото на XIV в. (намерен от Вук Караджич, днес в Берлинската държавна библиотека, № 48)¹⁴ е забележителен представител на този тип ръкописи, вероятно предназначени за извънслужебно четене.¹⁵ Берлинският сборник има частично сръбско копие

⁷ *Berliniski sbornik*, ed. H. Miklas, V. Zagrebin, Graz 1988; Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения от други ръкописи. Изданието е подготвено от X. Миклас, Л. Тасева, М. Йовчева. (= Schriften der Balkan komission 47, Fontes 3), София–Виена 2006.

⁸ В. М. Загребин, О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая. Из истории рукописных и старопечатных собраний. (Исследования. Обзоры. Публикации), Ленинград 1979, 61–80; [Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности, Москва–Санкт Петербург 2006, 215–231].

⁹ Љ. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, 294–305.

¹⁰ Д. Богдановић, А. Милтенова, Апокрифният сборник от манастира Савина от XIV в. в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи, Археографски прилози 9 (1987) 7–30.

¹¹ Вл. Мошин, Словенски ракописи во Македонија, кн. I, Архив на Македонија, Скопје 1971, 333–335.

¹² А. Милтенова, Неофициалната книжнина през XIII век в контекста на идейните и литературните тенденции на епохата, Търновска книжовна школа 4. Културно развитие на българската държава краят на XII–XIV век, София 1985, 102–114.

¹³ А. Милтенова, Към методиката на изучаване на сборниците със смесено съдържание в старите южнославянски литератури, *Studia slavica mediaevalia et humanistica*. Riccardo Picchio dicata. Roma 1986, II, 517–526.

¹⁴ Езин фрагмент от три листа се намира в РНБ Санкт Петербург — Q. п. I. 15.

¹⁵ V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. V. Što ima u bugarskom zborniku Kraljevske biblioteke u Berlinu? VI. Nekoliko priča iz bugarskoga zbornika. VII. Novi prilozi za literaturu biblijskih apokrifa, *Starine* 5 (1873) 3–7, 43–108.

от XVI в. (Гилф. 42 от РНБ), което помага за идентифицирането на неговия български архетип.¹⁶

Както е известно, в съдържанието на сборника са включени съчинения, разнообразни по жанр, тематика и функционално предназначение. В началото са поместени дидактични и църковно-правни материали (из **Заповѣдь светыхъ штьць ш вѣлицѣмь постѣ**), епитимийен номоканон, наставления за духовно усъвършенстване към свещениците и добрите християни и др. Голяма част от текстовете имат старинен произход и възхождат към преводи от времето на Първото българско царство. В съдържанието преобладават преводни есхатологични апокрифи — *Апокалипсисът на Йоан Богослов*, *Въпросите на Йоан Богослов към Авраам на Елеонската планина*, *Откровението на Методий Патарски* и др. Наред с това са включени сказание за образа и нрава на Богородица и на Иисус (извлечение от *Житието на Богородица*, съставено от презвитер Епифаний), тълкуванията на евангелските притчи (извлечение от двата ранни превода от X в.) и притчата за тялото и душата. Тези текстове разясняват и коментират текстовете на Священото писание в алегоричен план и имат по-скоро катехитичен характер. Интерес представят апотропейно-магическите текстове, напр. изброяването на 72-те Господни имена, някои гадателни книги (*Коледник*) и др. с практическо предназначение. Сред оригиналните съчинения, включени в сборника, са *Повестта за кръстното дърво* на поп Йеремия, съчинения от Петър Черноризец и преправката на *За буквите* от Черноризец Храбър (т. нар. *Втора апология на славянската книжнина*). Повестта за кръстното дърво има за цел да утвърди връзката между Стария и Новия завет — една от господстващите тенденции в парабиблейската литература¹⁷ още от ранния период на славянската писменост. Преправката на *За буквите* показва мястото на българската писменост сред свещените писмености и нейната осветеност от Бога. Анонимният съставител, проявявайки активно отношение към текста на произведенията в целия сборник,¹⁸ тук е акцентирал върху народностната идея.

Изследователите на Берлинския сборник предполагат, че съставителят-компилятор е принадлежал към низшия слой на духовенството. В. Ягич смята, че Берлинският сборник „вярно изразява направлението на душевния живот на българските попове през XI, XII и XIII век“.¹⁹ Е. Георгиев в студията

¹⁶ Berlinski sbornik, 105–112; <0.1>–<18.15>; Описание и сравнение на състава: Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник, 21–27.

¹⁷ За термина вж. *A. Lange, U. Mittmann-Richert, Annotated List of the Texts from the Judaean Desert Classified by Content and Genre, The Texts from the Judaean Desert: Indices and an Introduction to the “Discoveries in the Judaean Desert” Series* (ed. *E. Tov*; DJD XXXIX; Oxford: Clarendon Press 2002), 117; *A. Miltenova, Reception of Parabiblical (Paratextual) literature in Medieval Bulgaria (10th–14th cc.), Biblia Slavorum Apocryphorum. I. Vetus Testamentum. [Fundamenta Europaea 4, z. VI/VII], Gniezno 2007, 9–20.*

¹⁸ *Н. Драгова*, Втората апология на българската книга и нейните извори, Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му, София 1969, 344–346; *Св. Николова*, Патеричните разкази в българската средновековна литература, София 1980, 29–31.

¹⁹ *V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa*, 46.

си върху сборника отбелязва, че неговото съдържание говори за тенденции към „онародняване“ в литературата около края на XIII в.²⁰ Днес бихме коригирали последното становище, като подчертаем, че а покрифността на преобладаващата част от текстовете (от типа на тези, включени в Берлинския сборник), е въпрос на техния произход в контекста на християнската книжнина **изобщо**, а не на възприемането им в България. В книжнината на Slavia Orthodoxa съществува йерархична зависимост на всяко произведение с по-малък авторитет от текстовете с по-голям авторитет. Това в голяма степен се отнася до апокрифите, които следват специфичните черти и начина на изображение в християнската литература, без да представляват някакъв антагонистичен елемент в нея.²¹ Езикът и стилът както на преводните, така и на оригиналните произведения не се различават от останалата книжовност през епохата, т.е. те не представляват отделен пласт, който да се противопоставя на богослужебната литература през XIII–XIV в. Наред с това Берлинският кодекс като цяло безспорно отразява един нов етап в литературната история на сборниците — **прегрупиране и преантологизиране** на вече преведени или сътворени през предишните векове съчинения, предназначени за душеполезно четене.

Този извод се подкрепя от свидетелствата, запазени в един пергаментен фрагмент от втората половина на XIII в., Атинска университетска библиотека (Семинар по византийска и новогръцка филология, № 39), сръбски по произход, безюсов, едноеров правопис. Този ръкопис, въведен в обращение от Кр. Станчев²² е част от по-голям сборник, другата част на който се е съхранявала в Народната библиотека в Белград под № 305. Според В. Макушев ръкописът произхожда от манастира Джаковица, а Л. Стоянович пък отбелязва, че е постъпил в Народната библиотека от Скопие,²³ така че произходът му и до днес остава загадка. Сборникът започва с *Откровението на Псевдо-Методий Патарски* (запазен е фрагмент от края, но той е достатъчен да се идентифицира първият превод на историко-апокалиптичното съчинение), следват *Сказанието на Афродитиан*, предназначено за празника Рожество Богородично, извлечения от *Житието на Богородица* от монах Епифаний (*Vita Virginis auctore Eriphanio monacho*, ВНГ 1049), *Сказание за слизането на Христос в ада* (всъщност хомилията Епифаний Кипърски) и *Никодимово евангелие* (*Anaphora*, ВНГ III, App. II 779^x Iss.). Разглеждайки текстовете в тематична връзка по между си, Станчев изказва някои предположения за трансформацията на съставите: „наличието на български, руски

²⁰ Е. Георгиев, Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII век, София 1977, 236.

²¹ А. Naumov, Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej, Prace komisji słowianoznawstwa, N 36, Ossolineum 1976, 58–59.

²² Кр. Станчев, Един неизвестен фрагмент от апокрифен сборник, 126–143; Кр. Станчев, Към реконструкцията на един апокрифен сборник, 219–226.

²³ В. Макушев, О некоторых рукописях Народной библиотеки в Белграде, Русский филологический вестник, Варшава 1882, кн. 1, 7–12; Л. Сіюановић, Каталог Народне библиотеке, 294.

и сръбски преписи от XIII в. на част от произведенията, включени в Атинския фрагмент, свидетелства, че както самите произведения, така и циклите, към които те принадлежат, са преведени значително по-рано — в периода X–XII в. — в България, където още през X в. апокрифната литература пуска здрави корени».²⁴ Изследователят предполага два етапа в историята на апокрифните текстове: а). формиране на циклите въз основа на вече преведени текстове или при използване на гръцки състави и б). разпадане на първоначалния цикъл и включване на части от него в новоформиращи се цикли. Така произведенията, съдържащи се в този ръкопис (някои от тях **общ** с Берлински сборник), показват процеса на трансформиране на по-старите преводи от X–XII в. — както на отделни произведения, така и на цели цикли, и разпространението им в балканските литератури.

Сборникът на поп Василий Драгол (№ 632 НБ, Белград) от третата четвърт на XIII в. е с рашки правопис, сръбски по произход, но в не малко текстове, включени в него, са запазени следи от български протографи.²⁵ В сборника освен поучителните съчинения са поместени голям брой апокрифни творби: повести и разкази, гадателни книги, апокрифни творби и др., а също така — цял цикъл пророчески съчинения, в които е отделено широко място на актуални исторически събития на Балканите.²⁶ Съставът на сборника на поп Василий Драгол (както и Берлинският сборник) е резултат от избор на различни статии от няколко източника и е писан в продължение на дълго време. Основният принцип, който е следван от книжовника, е тематичният — пъстрият и разнообразен жанров материал е подреден въз основа на обща тема или сходна форма на текста. Кратките по размер статии, които в някои случаи представляват извадки от по-големи произведения, съжителстват с цялостно представени съчинения или с компилации според няколко извора. Древните първообрази проличават при сравнение с някои руски и украински сборници, напр. Троицкий 12 от края на XII–XIII в.²⁷ и Мелецкий сборник от XVI в.,²⁸ в които е намерил частично отражение един много по-ранен архетип.²⁹ „Справочният» характер на голяма част от текстовете или пък

²⁴ Кр. Станчев, Един неизвестен фрагмент от апокрифен сборник, 139.

²⁵ Вж. посочената литература у Љ. Шйављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке, 360–361; А. Милтенова, Цикълът от историко-апокалиптични творби в Драголия сборник — произход, източници, композиция, Старобългарска литература, 25–26, 1991, 135–144; В. Стојчевска-Антиќ, Македонски предлошки на ракописите: Новгородски листови, Мирославо евангелие, Драголев зборник, Македонска академија на науките и уметностите, Реферати на македонските слависти за XIV. от меѓународен славистички конгрес во Охрид, 10–16 септември 2008 година, Скопје 2008, 313–325.

²⁶ В. Тъпкова-Займова, А. Милтенова, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България, София 1996.

²⁷ J. Popovski, Fr. Thomson, W. Veder, The Troickij sbornik (Cod. Moskva, GBL, F. 304, Troice-Sergieva Lavra N 12), Polata knjigopisnaja 21–22, Nijmegen 1988.

²⁸ У. Федер, Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы, Palaeobulgarica 6 (1982) № 3, 154–165.

²⁹ **КЪНАЖНИ ИЗБОРНИКЪ** за възпитание на канартикина. Изд. У. Р. Федер. 1–2. Велико Търново 2008, 8–16.

тяхното практическо предназначение (напр. *Сисиниевите молитви против тресавици*, включени в началото на ръкописа) отново показват **един нов тип енциклопедизъм** през XIII в. — но не в богословско-догматичен, а в прагматичен план, който обединява сръбската и българската литература.

Смята се, че подобен тип антологии имат несъмнена връзка с пророческата книжнина от X в., когато са преведени за пръв път Видение Даниилово и Откровение на Псевдо-Методий Патарски.³⁰ През XI–XII в. се създава цял цикъл от историко-апокалиптични съчинения, които по специфичен начин отразяват историческите събития. През XIII в. тази традиция продължава, особено след падането на Константинопол под удара на латините през 1204 г. и създаването на Латинската империя на Балканите. Новите преводи и редакции на текстовете са проникнати от идеологията на Второто българско царство — изтъква българите като защитници на православието на Балканите, като „богоизбран» народ, който продължава своята историческа мисия.³¹

След възобновяването на българската държава при Асеневци и по-късно, след възстановяването на българската патриаршия се поражда богата „низова» литература, в която намират израз патриотичните настроения на книжовниците. Към нея се отнасят *От светите [книги] видение на пророк Даниил*, *Видението на пророк Исая за последните времена*, *Сказанието за Сивила*, *Разумник-Указ*, *Пандехово пророческо сказание* и др.³² Жанровите форми на текстовете са разнообразни: те варират от кратки легендарни сказания в диалогична форма, лаконични пророчества и предсказания, които напомнят гръцките оракули, до образци на историко-апокалиптичния жанр, които представляват продължение на традицията от XI–XII в. Произведенията стоят на границата между апокрифна и канонична книжнина и отразяват гледната точка на българите върху събитията през първата половина на XIII в. — превземането на Константинопол от латините, нашествието на татарите и съдбата на царствата и народите на Балканите.

³⁰ В. М. Истрин, *Откровение Мефодия Патарского и апокрифическото видение на Даниила в византийската и славяно-руската литература*, Москва 1898; П. Пенкова, *Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI–XIV в. и разпространението им в Русия*, *Старобългарска литература* 2 (1977) 102–113; F. Thomson, *The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius of Olmütz* *Apopalypsis*, Търновска книжовна школа, 4. Културното развитие на българската държава — краят на XII–XIV в., София 1985, 143–173.

³¹ А. Милтенова, Цикълът от историко-апокалиптични творби в Драголювия сборник, 135–144.

³² Из литературата по въпроса: А. Милтенова, «Сказание за Сивила». (Археографски бележки, текстологическо изследване, издание на текста.), *Palaeobulgarica* 8 (1984) № 4, 44–72; *Idem*, «Разумник-Указ». (Текстологическо проучване. Издание на старобългарския текст.), *Palaeobulgarica* 10 (1986) № 4, 20–44; *Idem*, «Видение на пророк Исая за последните времена» — историко-апокалиптично съчинение от XIII век, *Palaeobulgarica* 16 (1992) № 2, 77–81; В. Тънкова-Заимова, А. Милтенова, «Пророчествата» във византийската и в старобългарската книжнина, *Palaeobulgarica* 8 (1984) № 3, 23–32; *Ibidem*, Виденията на пророк Даниил във Византия и в средновековна България, *Palaeobulgarica* 14 (1990) № 4, 39–46 и др.

Няколко среднобългарски превода и преработки възхождат към византийското *Последно видение на пророк Даниил*, възникнало под непосредственото впечатление от покоряването на Константинопол от кръстоносците в 1204 г.³³ Съчинението под заглавие *От [светите] книги видение на пророк Даниил* е известно по препис именно в Драголювия сборник от третата четвърт на XIII в. Историческите идентификации показват, че текстът отразява времето на IV-я кръстоносен поход, когато е превзета столицата на Византийската империя. Подобно на гръцкия извор, текстът започва с патетично възклицание — „О, горко ти, седмовръхи Вавилоне!», с което се оплаква съдбата на Константинопол. Византийското самодържавие е оприличено на „змия, която съска срещу убийствения лъв», като с „лъв» според средновековната символика са означени латините. В произведението те са наречени още „русият род» (*ροῦσμο*, грц. τὸ ξανθὸν γένος), които „ще се надигнат от четири посоки и ще обърнат лицата си към Седмохълмия», за да разорят града — като изкупление за многобройните грехове на жителите му. Военната сила на латините и жестокостта на битката с тях е облечена в символи и хиперболизирана в стила на апокалиптиката. В края е присъединен оригинален текст, който няма съответствие в известните гръцки извори. Съставен като сплав от отделни образи от библейските книги — на пророк Исайя и Откровение на Йоан Богослов — и от фолклорни мотиви, текстът предсказва решителна битка с латините, която ще реши съдбата на „Господния престол», т.е. на властта във Византия. Говори се, че „остриганите бради бягат», че Златните врати, вратите на свети Роман и на свети Николай (едни от главните входни порти на Константинопол) се отварят за победителя. Вероятно тук намират отзвук успешните военни действия на цар Калоян срещу Латинската империя — битката при Одрин, войната в Тракия и македонските земи. Хронологията на текста може да се уточни между 1205 и 1207 г.³⁴

Към същата тематична група се отнася компилативното съчинение *Видение на пророк Исайя за последните времена*. В основата стои византийски източник, възникнал около третата четвърт на XI в. и отразява отрицателното отношение на хронистите към сближаването на Византия с руските владетели в края на X в.³⁵ Уводната част на *Видението* съвпада с увода към *Българския апокрифен летопис* — пророк Исайя е въздигнат до седмото небе, за да получи откровение от Бога. Анонимният български автор е облякъл външно-политическите отношения през втората половина на XIII в. в подходяща сим-

³³ H. Schmoldt, Die Schrift „Vom Jungen Daniel“ und „Daniels Letzte Vision“, Hamburg 1972; K. Berger, Die griechische Daniel-Exegese. Eine altkirchliche Apokalypse, Leiden 1976.

³⁴ В. Тънкова-Заимова, А. Милтенова, Историко-апокалиптичната книжнина, 207–208, 214–218.

³⁵ А. Николов, Из византийската историческа топка: «българи–скити», «славяни–скити», Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 7. Велико Търново 2000, 248, бел. 74. Както отбелязва авторът, публикувано е само резюме от доклада на М. Дринов: М. Дринов, Видение пророка Исайя о последнем времени, Труды XIII Археологического съезда в Харькове 3, Москва 1905, 345, но в архива на учения са запазени ръкописни бележки по него (НБКМ, БИА, ф. 111, арх. ед. 5, л. 238–239; арх. ед. 9, л. 134 и др.).

волична форма — българите и съседните им народи са означени с животни: вол, рис, мечка, лъв, лъвче. Предполага се, че в пророчеството (*vaticina ex eventu*) се визират политическите преговори между Никейската държава и Михаил II Асен около 1256 г. и действията на Теодор II Ласкарис в македонските земи. Опорна точка за причисляване на съчинението към идейните и литературните тенденции на XIII в. е мястото и ролята, която се отрежда на т. нар. „Мезина земя», т.е. Мизия, обявена за богоизбрана земя („скритият рай»), в която ще процъфти най-праведното християнско царство в „последните времена».³⁶

Пандеховото пророческо сказание е оригинално произведение, сходно по форма с античните оракули, в което се правят кратки предсказания за важни балкански средища — Драч, Солун, Адрианопол (Одрин), както и за съдбата на татари, кумани, руси, унгарци, сърби, българи.³⁷ Съдържанието на текста отвежда към няколко различни източника — на първо място това са предсказанията за градове и страни, за които съществува библийска първооснова — Ерусалим, Дамаск, Вавилон, Палестина и др. Позовавайки се на авторитета на Свещеното писание, авторът на произведението обезпечава истинността на останалите пророчества — за съдбата на балканските народи и за съвременната му действителност. Вторият пласт в *Пандеховото сказание* със специфична стилистика, насочва към 7 книга на Сивилините пророчества,³⁸ съдържаща кратки по форма афористични предсказания. Текстът има сходство и с някои латински източници, напр. кратката латинска редакция на *Апокалипсиса на Псевдо-Методий*.³⁹ Третият установен източник на текста са пророчествата на Лъв Мъдри, които вероятно са били познати сред южните славяни през XIII в.⁴⁰

Обяснението за популярността на историко-апокалиптичните съчинения през XIII в. е не само актуалната есхатологична тема, но **стремежът към**

³⁶ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова, Историко-апокалиптичната книжнина, 227–240.

³⁷ Г. С. Радойчиц, Пандехово сказание 1259 г. (О Византии, татарах, куманях, русских, венграх, сербах, болгарях), Труды Отдела древнерусской литературы 16 (1960) 161–166; Т. Јовановић, Пандехово пророчанско сказание, Књижевна историја 25 (1974) 139–149; Е. Георгиев, Литературата на Втората българска държава. 1. Литературата на XIII в., София 1977, 244–254; Ив. Лазаров, «Пророческото сказание» на българския книжовник Пандех като исторически извор, Търновска книжовна школа. 4. Културното развитие на българската държава — край на XII–XIV в., София 1985, 310–317; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова, Историко-апокалиптичната книжнина, 241–250.

³⁸ The Sibylline Oracles. Translated by J. J. Collins, The Old Testament Pseudepigrapha. Apocalyptic Literature and Testaments, ed. James H. Charlesworth, Vol. I. Doubleday & Company, N. Y., London, Toronto, Sydney, Auckland. 1983, 412–413.

³⁹ В. М. Истрин, Откровение Мефодия Патарского и апокрифическия видения Даниила, 79.

⁴⁰ А. Милтенова, Към въпроса за превода на византийските пророчества с името на император Лъв VI Мъдри в южнославянските литератури, Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век, София, 1999, 113–118; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова, Византийските пророчества на Лъв Мъдри в българската и в сръбската книжнина, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 293–311 и посочената литература.

документалност, която е характерна и за други жанрове на епохата (напр. летописните разкази, които се създават в България), към регистриране и обяснение на историята.⁴¹ В разгледаните по-горе произведения историческото съзнание се проявява по специфичен начин, чрез апокалиптичната образност и в съответствие с господстващата политическа идеология.

Освен Берлинския и поп Драголювия сборник, един от уникалните образци на антологията през XIII в., е сборникът & 34 от Синайския манастир „Св. Екатерина». Той е извънредно интересен както от палеографска, така и от текстологична гледна точка.⁴² Като части от този кодекс В. Загребин отъждествява няколко палимпсестни откъслека (РНБ, Q.п.1.63, Q.п. 1. 64 и Греч. 70).⁴³ Фрагментите са попаднали в сбирката на библиотеката чрез проф. К. Тишендорф, който ги е донесъл със себе си след посещенията си в Синай през 1844, 1853 и 1858/59 г. Към тези фрагменти А. Турилов добавя още един — № 18/N от новооткритите ръкописи в манастира „Св. Екатерина».⁴⁴ Съставянето на Синайския сборник с основание се локализира в манастира „Св. Екатерина». За това свидетелства големият брой и разнообразието на палимпсестни листове (Q.п. 1. 63 — руска кирилица; Q. п. 1. 64 — глаголица; Греч. 70 — гръцко минускулно писмо). Една трета от състава на сборника са жития и апокрифи, което представлява рядък случай в историята на литературата както подчертава В. Загребин: «мы имеем уникальный литературный сборник, в котором из составляющих его 27 статей (не считая Пандект) почти одна треть является житиями и апокрифами. Такая подборка апокрифических сказаний — редкий случай в истории славянской письменности. Некоторые из них являются древнейшими из известных списков и не нашли отражения в существующих изданиях апокрифов или изданы частично по отрывкам, содержащимся в рук. Греч. 70».⁴⁵ Сборникът е писан от български и руски книжовници, като голяма част от текстовете възхождат

⁴¹ В. Гюзелев, Средновековна България в светлината на нови извори, София 1981, 22–23; Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век, София 1985, 205–207.

⁴² Н. Н. Розов, Южнославянские рукописи Синайского монастыря, Научные доклады высш. школы. Филолог. науки, 1961, № 2, 129–138; В. М. Загребин, О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая, Из истории рукописных и старопечатных собраний. (Исследования. Обзоры. Публикации), Ленинград 1979, 61–80. [= Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности, Москва — Санкт-Петербург 2006, 215–231].

⁴³ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв., Москва, 1984, № 304. Фрагментът е датиран XIII в., среднобългарски с русизми; палимпсестът е от евангелски и химнографски кирилски текстове от XII в., руски по произход; Сводный каталог, № 305. Фрагментът е датиран XIII в., среднобългарски; палимпсестът е глаголически текст от служебен миней или тропари и канони от октоиха от XI в.; Сводный каталог, № 166. Фрагментът е датиран XII–XIII в. В ръкописа се различават пет почерка, някои от които пишат с руски правопис, а други — със среднобългарски; палимпсестът е от няколко слоя, преобладаващо гръцки текст.

⁴⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век. Вып. 1. Москва 2002, 567, № 166; I. Tarnanidis, The Slavonic manuscripts, discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 144–147.

⁴⁵ В. М. Загребин, О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая, 72.

към архаичен първообраз. Съдържанието на сборника показва, че книжовниците преписвачи от манастира „Св. Екатерина», привличайки материал от няколко източника, са създали ръкописна книга, която да удовлетворява интересите на монасите към душеполезно четиво извън богослужението. Сборникът съдържа поредица от апокрифни произведения, повечето от които с есхатологичен характер: *Словото на Евсевий Александрийски за слизането в ада, Елефтериевото тълкувание на 12-те петъка, посланието на цар Авгар, Откровение Варухово, Паралипомена Йеремиева, Апокалипсиса на Йоан Богослов, Прението на Христос с дявола*. Друг тематичен център образуват *Беседата на Презвитер Козма против богомилите, Поучение за Неделя месопустна* с предполагаем автор Климент Охридски (което в този ръкопис има своя най-ранен препис) и *Словото на св. Анастасий Синайски за почивналите*. Повечето от изброените преписи пазят следи от среднобългарски първообрази. Не малко на брой са поучителните слова от Ефрем Сирин, Йоан Златоуст и др., които са посветени преди всичко на покаянието, на монашеския живот и християнските добродетели. Важно място в ръкописа заемат *Пандектите на Никон Черногорец* (18/N, л. 1–8; Греч. 70, л. 54–98). Друг комплекс от текстове в сборника формират *Житието на руската княгиня Ольга, на мъчениците-варяги и на княз Владимир* — една от редките „руски следи» в славянското ръкописно наследство от Синай. В ръкописа се съдържа интересна приписка за съжителството на сръбски, български и руски монаси в манастира: *Да не вѣдомо всякомоу калѣгерѣ приходецѣмю ѿ синаю или не съблѣнь или е вѣгашниъ или е ѿсѣниъ за сие келие. наставлениемъ гниимъ всеуспенѣнаго ѿппа германа кѣ надоухъ (?) вставишь да не работать никомѣ нища.*⁴⁶

В края на това изложение бих искала да подчертая, че върху проблема за апокрифите в литературата както от XIII в., така и от по-късните векове, хвърлят допълнителна светлина най-вече **сръбски ръкописи** от следващия XIV в., достигнали до нас, които пазят консервативни състави. В този смисъл безспорен интерес представлява сборник № 104 от НБ Белград, унищожен по време на Втората световна война.⁴⁷ Още М. Н. Сперански в края на XIX в. анализира подробно ръкописа и установява **сходство** между него и Тиквешкия сборник № 677 от НБКМ.⁴⁸ То се изразява както в еднаква подредба на статиите една спрямо друга (текстове 17–25 от сб. 104 съответстват на 7–20 от Тиквешкия сб.), така и в една и съща в най-общи линии литературна редакция. Апокрифите в сборник № 104 са групирани от л. 48а до 68б, а именно: *Слово за Теофана кръчмарката, Слово на Григорий Богослов за кръстното дърво, Слово за двамата разбойника, апокрифът за Адам и Ева, Слово за Авраам, Авраам и светата Троица, Слово за Давид, Соломон и*

⁴⁶ Предавам текста според *I. Tarnanidis*, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai*, 147.

⁴⁷ *Л. Сїојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду, 294–305.

⁴⁸ *М. Н. Сперанский*, Заметки о рукописях белградских и Софийской библиотек, Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, т. XVI, Москва 1898, 42–73.

жена му, *Смъртта на Авраам*. Те не са свързани с определени годишни празници с едно изключение — апокрифът за смъртта на Авраам е предназначен да се чете в Неделята преди Рождество Христово. От останалите апокрифни и повествувателни творби трябва да се отбележат: *Деяния на апостолите Андрей и Матей*, *Житие на мъченица Петка*, *Първоевангелие на Яков*, *Слово на св. Василий за прелъстения отрок (Еладий и Корасия)*, *Житие на Алексий човек Божий*, *чудеса на св. Мина*, *чудеса на св. Никола*, *апокалипсис на Йоан Богослов*, *Слово за св. Агапий*, *Видение Исайево*, *Слово на Йоан Златоуст за отсичане главата на Йоан Предтеча и за злите жени*, *част от житието на Макарий Римски*, *Житие на Василий Нови*, *Мъчение на ап. Филип*, *Мъчение на ап. Матей*, *Успение на евангелист Лука*, *Мъчение и чудеса на св. Георги* и др. Сперански изказва предположение, че общите статии с Тиквешкия ръкопис представляват следа от по-стар сборник, част от който е послужила за тяхно ядро. Той допуска, че групирането на статиите в този им вид не е случайно — резултат от предпочитанията на преписвачите, а между произведенията има вътрешна връзка, те представляват цикъл, който се е преписвал като цяло от един ръкопис в друг. Така например, разглеждайки разказа за Теофана кръчмарката, авторът отбелязва връзката му с другите статии на тема «зли жени» в Тиквешкия сборник и в Букурещкия сборник (сега № 740, Държавен архив в Букурещ) и подчертава вероятността за съществуването на група статии с общ произход и история на текста, послужили за източник на Белградския № 104, Тиквешкия (№ 677 от НБКМ) и Букурещкия сборник.

При съпоставката на реконструирания архетип на Берлинския сборник (съчетание неговия състав, допълнен от състава на Гилф. № 42) със сб. № 104 от Белградската НБ от XIV в. се установява, че някои статии в двата сборника са общи: *«Слово в крѣпости пѣвѣнаго Ивсифа»*, *«Сказание штьца нашего Агапиа»*, *Апокалипсис на Йоан Богослов*, *Слово на Йоан Златоуст за Благовещение Богородично*, *Похвала за пророк Илия от Климент Охридски*, *Житие и чудеса на Козма и Дамян* и др. Това говори за общи моменти в развоя на ръкописната традиция. Тъй като Белградският сборник № 104 е един от най-ранните представители на сборниците със смесено съдържание, близостта му до Берлинския сборник има съществено значение. Тя показва, че късносредновековните сборници от XV–XVII в. са **приемници** на старинна учителна книжовна традиция, която е била разпространена в продължение на дълъг период на Балканите през Средновековието.⁴⁹

Сборник № 29 от манастира Савина, сръбски по произход, беше прочетен през 80-те години от Д. Богданович и въведен в научно обръщение в съвместна наша публикация през 1987 г.⁵⁰ Ръкописът е датиран ок. 1380 г.

⁴⁹ А. Милтенова, Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание, *Старобългарска литература* 7 (1980) 22–36; *Idem*, Към методиката на изучаване на сборниците със смесено съдържание в старите южнославянски литературни, *Studia slavica mediaevalia et humanistica. Riccardo Picchio dicata*, Roma 1986, II, 517–526.

⁵⁰ Д. Богдановић, А. Милтенова, Апокрифният сборник от манастира Савина, XIV в., в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи. — *Археографски прилози* 9 (1987) 7–30.

Книжното тяло се състои от 199 л., изписани с полуустав по 22 реда на страница; правописът е рашки, с архаични езикови особености, свидетелстващи за по-стар среднобългарски първообраз: следи от смесване на носовките, спорадично запазен голям ер, старинна лексика. Сборникът съдържа поредица от апокрифи в най-старите си известни преписи: *апокрифът за Адам и Ева, Авраамовият цикъл в пълен вид, Слово за смъртта на Авраам, Слово за Самоил пророк, Повест за Акир Премъдри, Слово за произхода на самодивите, Въпроси и отговори на св. Ефрем и св. Василий (Велики), апокрифно житие на ап. Петър, сказание за дванадесетте сънища на цар Шахиншахи, слово за Успение Богородично, Слово за рождество Богородично, Слово за Рождество Христово, Слово на св. Ефрем за литургията, Слово на св. Макарий за отделянето на душата от тялото, Ходене на Богородица по мъките, житие на св. Пантелеймон, Слово на св. Ефрем за покаянието, Поучение за този суетен свят и за Страшния съд, азбучен акростих, мъчение на св. Теодора Александрийска, апокрифа за борбата на архангел Михаил със Сатанаил, Сказание за Сивила, житие на св. Марина, житие на св. мъченица Петка, Слово за антихриста, апокрифен апокалипсис на Йоан Богослов, Видение Варухово, Апокалипсис на Анастасия черноризица и др. Пълнотата на текстовете в Савинския сборник, подредбата им и ранната им хронология е важно свидетелство, че именно в такъв вид съставът представлява органична част от «ядрото» на сборниците през един ранен период. Наред с доказателствата за старинност, ръкописът съдържа някои косвени свидетелства за окончателното оформяне на състава му. Това са *Поучение на Спанеас* и на *Апокалипсис на Анастасия черноризица*, чийто превод (според възникването на гръцките първообрази) е извършен не по-рано от самия край на XII или началото на XIII в. Към същата епоха насочват *Сказание за Сивила, Сказание за произхода на самодивите, Разказа за борбата на архангел Михаил със Сатанаил, редакцията на Беседата на тримата светители, приписвана на св. Ефрем Сирин, Слово за пророк Самоил* и др. Установява се очевидна близост между Савинския сборник и група български сборници: Панагюрския сборник (№ 433 НБКМ, № 149 НБ–Виена, № 100 МСПЦ–Белград, писан от Даниил Етрополски, Аджарския сборник № 326), които предположително са свързани с общ протограф.⁵¹ Така, съхранявайки текстове от един определен етап в развоя на ръкописната традиция, сборникът от манастира Савина хвърля мост към по-късните сборници от същия тип, преписвани на Балканите по време на османското владичество, които придобиват широка популярност през XVI–XVII в.*

Нови данни за сръбските апокрифни сборници се съдържат в един ръкопис, неизползван до сега — съхраняван в Архива на Македония под сигнатура М. II–2. След продължителна реставрация паметникът, описан от В. Мо-

⁵¹ А. Милтенова, Сборник със смесено съдържание, дело на етрополския книжовник йеромонах Даниил, Старобългарска литература 19 (1986) 114–125.

шин,⁵² се смяташе за изгубен. Запознах се de visu с него през 2007 г. и установих, че всъщност той обхваща още един фрагмент: НУБ М–34 (един хартиен лист). Ръкописът, датиран от третата четвърт на XIV в., произхожда от Кратово (според бележките в инвентара на Архива на Македония). Изписан е с полууставно писмо по 23 реда на страница, рашки правопис, с архаични начертания на инициалите. Сборникът съдържа: *Протоевангелие на Яков Йерусалимски*, *Повест на Афродитиан*, кратко описание на хожденията на апостолите, извлечения от хрониката на Евсевий Кесарийски (сходен текст се намира в Изборника от 1073 г.), кратки извлечения от съчинения на църковните отци (флорилегий), слово на Епифаний Кипърски за сътворението на видимия свят в шест дни, родословие на библейските патриарси от Стария завет, тълкувание за литургията, разказите за Авраам, Исаак и Измаил, за Мелхиседек, Давид и др. Прочуването му във връзка с южнославянските сборници и публикуването на част от апокрифите в него е предстоящо.

Сборниците от XIII и XIV в. показват дългия живот и популярността на апокрифната книжнина в балканските кирилски ръкописи. Трябва да се изтъкне, че в тях не се съдържат преки доказателства за идеи, опозиционни спрямо официалната християнска догма или за еретическа пропаганда.⁵³ Повечето от текстовете се вписват в кръга на т.нар. квазиканонични апокрифи,⁵⁴ някои от които се четат под формата на проповеди и жития по време на богослужението за съответния празник, а други служат за извънбогослужебно четене и са съществували в общото съзнание наравно с култовата литература. Апокрифността на тези текстове, които са преводни, е въпрос на техния произход в контекста на християнската книжнина изобщо, а не на възприемането им на Балканите. Съставът на ръкописите без съмнение свидетелства, че в продължение на векове апокрифите са се включвали сред душеполезните четива за извънбогослужебна употреба, без да се прави разлика между канонично и неканонично. Т. нар. «парабиблейска литература» (в общохристиянски аспект), притежава за балканските книжовници не по-малко значение и достойнство от учителната християнска литература. Така средновековният литературен процес на Балканите представлява единство между канонично, квазиканонично и неканонично, в който апокрифите «съжителстват» с творбите на църковните отци. В някои от тях — и по-специално в историко-апокалиптичните съчинения — актуалните събития намират жив отзвук, засвидетелствано е народностното съзнание и чувството за историческа мисия в сферата на православието. Без преувеличение можем да кажем, че тези паметници са уникално явление на Балканите, което няма аналог в източнославянските литератури.

⁵² Вл. Мошин, *Словенски ракописи во Македонија*, кн. I, Архив на Македонија, Скопје 1971, 333–335.

⁵³ А. Miltenova, *Littérature apocryphe bogomile et pseudo-bogomile dans la Bulgarie médiévale*, *Slavica Occitania* 16 (2003) 37–53.

⁵⁴ А. Наумов, *Апокрифите в системата на старата славянска литература*, *Palaeobulgarica* 4 (1980) № 2, 71–74.

Анисава Милтенова

„ПОПУЛАРНА“ КЊИЖЕВНОСТ У XIII ВЕКУ:
ЗБОРНИЦИ, ДЕЛА И ЦИКЛУСИ У БУГАРСКОЈ
И СРПСКОЈ ТРАДИЦИЈИ

У чланку се разматра питање општег фонда који се оцртава у бугарским и српским рукописима тзв. парабиблијске литературе у XIII веку. До нас је стигло неколико зборника у којима апокрифи заузимају преовлађујући простор. То су: познати зборник попа Василија Драгоља из треће четвртине XIII в., српског порекла (НБ Београд, Рс 651), фрагмент зборника, који се чува у атинској Универзитетској библиотеци (№ 39) из друге половине XIII века, српски по пореклу, који представља целину са зборником № 305 старе збирке Народне библиотеке у Београду (изгорео у Другом светском рату), Берлински зборник с краја XIII — почетка XIV века (Wuk 48 из Берлинске државне библиотеке), бугарски по пореклу, као и драгоцени зборник манастира Св. Катарина на Синају (№ 34, заједно с фрагментима Q. п. 1.63, Q. п. 1.64 и Грчки 70 у Руској националној библиотеци, Санкт Петербург), с краја XII–XIII века, из пера неколицине аутора. Њима можемо да прикључимо још неколико каснијих рукописа, али са много старијих особина: зборник № 104, српски, из средине XIV века, НБ Београд (изгорео за време Другог светског рата), зборник № 29 из манастира Савина, око 1380 г., српски, као и зборник М. II–2 из Архива Македоније, Скопље, српски, из треће четвртине XIV века. Набројани зборници сведоче о посебном месту које заузима „популарна“ књижевност у том периоду. Оснажују се тако аргументи да се у XIII и XIV веку, паралелно са процесима у званичној богослужбеној литератури, уз апокрифе примећује тенденција за преантологизирање дела и циклуса, створених у претходним временима (X и нарочито XI–XII в.), с једне стране, и с друге — не недостају ни нова компилативна, преводилачка и оригинална дела. Посебно место је одвојено у чланку за историјско-апокалиптичне саставе, актуелне у XIII веку. На крају се изводи закључак да састав рукописа сведочи о томе да су током векова апокрифи укључивани у корисна за душу штива за употребу изван богослужења, без прављења разлике између канонског и неканонског. Рецимо, тзв. парабиблијска литература (у општехришћанском погледу), за балканске књижевне ствараоце задржава велики значај и достојанство учене хришћанске литературе. Тако средњовековни књижевни процес на Балкану представља јединство између канонског, квазиканонског и неканонског, при чему апокрифи живе заједно са делима црквених отаца.